

DEFINITIEF 03/12/2010

CULTUURHISTORISCHE VERKENNING

Zaanbrug, Wormerveer

Gemeente Zaanstad - Monumenten - November 2010

Figuur 1: Eerste aanleg Zaanbrug, omstreek 1900 GAZ

Figuur 2: Luchtfoto Wormerveer en Wormer, begin 20^e eeuw, waarin te zien is dat Wormer meer landinwaarts ligt.

1. Inleiding

Directe aanleiding voor deze verkenning is de locatiestudie voor het eventueel verplaatsen van de Zaanbrug die op de agenda staat. De verkenning bestaat uit een aantal onderdelen. Eerst is er onder ruimtelijke ontwikkeling een korte schets gegeven van de geschiedenis van het gebied rondom de Zaanbrug. Vanuit deze schets is een waardering geformuleerd, die vervolgens resulteert in een aantal aanbevelingen die kunnen bijdragen aan kwaliteit van het nieuwe stedenbouwkundige plan en het latere bestemmingsplan voor dit gebied.

De verkenning is opgesteld vanuit het team monumenten van de gemeente Zaanstad, Marjorie Verhoek, november 2010. Er zijn verschillende bronnen gebruikt:

- Ankum, L.A. e.a. (red.). *Encyclopedie van de Zaanstreek*. Wormerveer/Zaanstad: Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991.
- Kleij, P. *Zaanstreek, architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Waanders 2003
- Aafjes, Jan et al. *Zaankanters en het Water: de Mensen, de Schepen en het Landschap*. Wormer : Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2007.
- Cultuurhistorische Waardenkaart gemeente Zaanstad 2006

2. Inhoudsopgave

3. Ruimtelijke ontwikkeling
4. Waardestelling
5. Richtlijnen toekomstige ontwikkeling
6. Advies
- Bijlagen

3. Ruimtelijke ontwikkeling

De geschiedenis van het dorp Wormerveer gaat terug tot in de Middeleeuwen. Vermoedelijk is er vanaf de 14^e eeuw al bebouwing. Wormerveer bestaat net als veel andere dorpen in de Zaanstreek van oorsprong als een lintbebouwing langs de Zaan. Opvallend element is hier wel dat de bebouwing alleen aan de landzijde staat, en dat de oever grotendeels onbebouwd is gebleven. Andere Zaan dorpen hebben beide zijden bebouwd, maar in Wormerveer is de Zaan vanaf de dijk te beleven en te zien. Langs deze dijk, met uitzicht op het water, vestigde zich de bevolking. Aan de Zaanweg verrezen in de 19^e eeuw kapitale stenen panden, eerst vaak als woonhuis en later als woon, winkel of atelier ruimte. Voornamelijk door deze bebouwing had Wormerveer de naam een elitedorp te zijn.

Figuur 3: De Zaanbrug omstreeks 1900.

Figuur 4: Luchtfoto omstreeks jaren 30. Uitzicht op de kantoorvilla's aan de Zaanweg.

De naam Wormerveer komt voort uit het Noorder- of Wormerveer dat ongeveer 600 jaar heeft bestaan. Dit veer verbond het Noordeinde met de Zandweg in Wormer, en werd ook wel Zaanderveer genoemd.

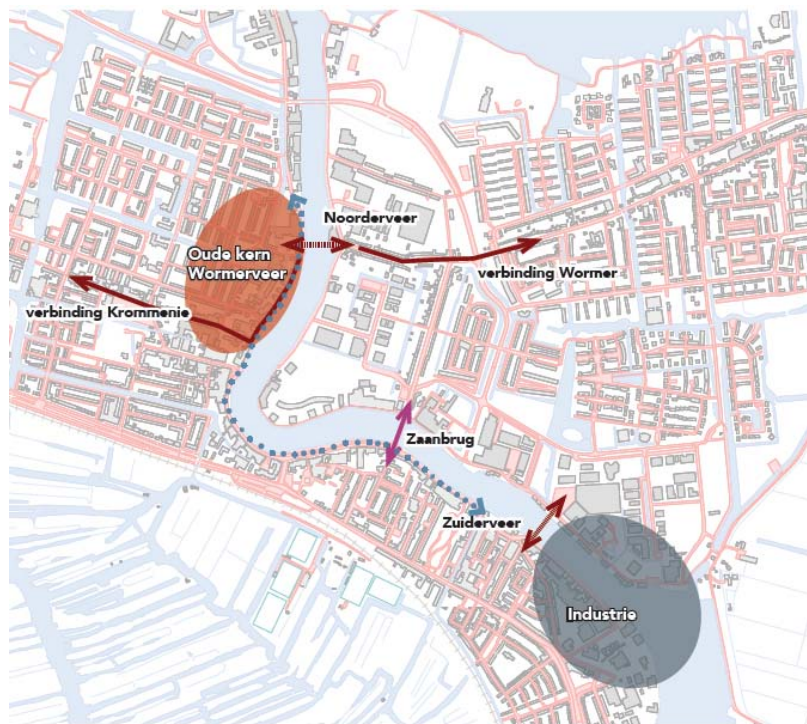
Bij deze overzetplaats ontstond ook de eerste bewoning. Deze bewoning concentreerde zich vooral bij het veer en de kerk aan het Noordeinde, langs de Zaan en aan het pad naar Krommenie (Krommeniërpad). Geleidelijk werd de bebouwing naar het zuiden uitgebreid, tot het Zuideinde en het Zaandijker wegje. Er ontstond zo een langgerekt dorp in lintbebouwing. Pas einde van de 19^e eeuw werd er meer naar het westen gebouwd, dat kwam door de aanleg van de Wandelweg in 1887, waardoor de mogelijkheid ontstond de in aanzet aanwezige paden vanaf de Zaan door te trekken.

In het zuidelijke deel van Wormerveer, ten hoogte van de huidige fabriek de Adelaar, was het Zuiderveer gelegen. Dit veer verbond dit deel van Wormerveer, het Zuideinde, met de Veerdijk in Wormer.

In het zuiden van Wormerveer was veel industrie gevestigd, al omstreeks 1620 stonden hier veel oliemolens. Aan de Veerdijk in Wormer en aan de Noordijk en Zuidijk in Wormerveer stonden meer dan 50 van deze oliemolens. Al vanaf de jaren 50 van de negentiende eeuw werden oliemolens vervangen door stoomfabrieken, met oliemolen 'De Liefde' als eerste. Daarna volgde de overige molens snel en verrezen overal fabrieken en pakhuizen. Stenen rijstpellerijen, oliefabrieken en cacao-fabrieken beheersten het landschap. De fabrieken leken in uiterlijk sterk op elkaar. De meeste fabrieken aan de Zaanwand zijn gebouwd tussen 1875 en 1900 in de neorenaissancestijl. De fabrieken aan beide zijden van de Zaan waren overwegend in eigendom van Wormerveerse ondernemers.

Wormer was oorspronkelijk niet gelegen aan de Zaan, maar groeide het vanuit het platteland rondom de Dorpsstraat en het Oosteinde. Pas vanaf het einde van de 19^e eeuw ontstond er steeds meer bebouwing richting de Zaan. Veel arbeiders uit Wormer werkten in de verschillende fabrieken langs de Veerdijk.

Tussen de Zaanweg en de Wandelweg in Wormerveer ontstonden arbeiderswijken, waar de mensen konden wonen die in het sterk groeiende industriegebied werkten. Op initiatief van ondernemers en eigenaren van de fabrieken werden hele wijken gebouwd. Vanaf het moment van de aanleg van de brug kon er gelopen worden naar het werk, in plaats van met bootjes of de veren de Zaan over te steken. De oversteek was ook vaak niet zonder gevaar. Bij storm was het een hachelijke en angstige onderneming, temeer daar veel volwassen de zwemkunst niet machtig waren, terwijl bij vriezende weer, wanneer de Zaan wel deels bevroren was, en het ijs te zwak was om belopen te worden, maar al te dik om doorheen te varen met een roeiboot, de overtocht bijna onmogelijk was. Initiatiefnemer van de bouw van de Zaanbrug was Jan Adriaan Laan (1848 – 1918). Deze Wormerveerder was mede-eigenaar van de grote rijstpellerij Hollandia aan de Veerdijk en had daarnaast meerdere zakelijke belangen in Wormerveer. Als geen ander zag hij het belang in van een goede en snelle oeververbinding en in 1888 presenteerde hij het initiatief in

Figuur 5: De ruimtelijke ontwikkeling in een kaartje gevat. (Joost van den Ham - 2010)

Figuur 6: Bouw van het beweegbare gedeelte van de Zaanbrug: 1926. GAZ

de Wormerveerse gemeenteraad, waar hij ook deel van uitmaakte. Hij stelde daarbij uit eigen middelen een bedrag van fl. 2000,- in het vooruitzicht als beginkapitaal. De gemeenteraad ging akkoord met het plan en een jaar later al, in 1889, kon de Zaanbrug met feestelijk vertoon officieel in gebruik worden genomen. Tegelijk werd aan de Wormer kant, in het verlengde van de brug het Wormer Laantje (later bekend als Nieuweweg) de wegverbinding Zaanbrug – Zandweg, in gebruik genomen, waarvan de aanleg geheel bekostigd was door de gemeente Wormerveer.

De bouw van de Zaanbrug was omstreden, aangezien pachters van het Noorder- en Zuiderveer bang waren hun klandizie kwijt te raken. Nadat de brug, met enkelvoudige 12 meter lange balansklep, was opengesteld, bleek deze vrees ongegrond. Op de brug werd namelijk tol geheven. (iets wat later nog voor ware volksoptstanden zorgde) In de jaren '20 was de brug meermalen het mikpunt van anti-tol-activisten. De tolheffing, waarvan de opbrengsten geheel ten goede kwamen aan de gemeente Wormerveer, werd 24 december 1942 opgeheven.

In 1966 werd de brug opnieuw verbouwd. Een nieuwe, nu bredere brugklep werd geplaatst die nu echter andersom open ging. De brugklep opende nu in de richting van Wormer, terwijl de oude klep richting Wormerveer opende. Tegelijk met deze ingreep werden het sierlijke, ijzeren onderstel van de opritten vervangen door betonnen steunen. Het is niet ondenkbaar dat de ijzeren steunen zijn ingegoten in het beton en (mede) als bewapening dienst gingen doen.

Enige jaren later werd weer gesleuteld aan de brug. Aan de noordkant werd een fietspad 'aangehangen' om fietsers uit de richting van Wormer een veilige oversteeek te bieden op de drukke brug. Het trottoir aan de andere zijde gaat dienen als fietspad voor verkeer richting Wormer terwijl het trottoir aan de noordkant als voetpad blijft dienen. In de tachtiger jaren wordt een nieuw bedieningshuisje, nu aan de zuidkant gebouwd in het kader van een proef om hiervandaan meerdere bruggen op afstand te kunnen bedienen.

Meermalen is geprobeerd de Zaanoever aan de Wormerkant te annexeren, met het argument dat het industriegebied aan daar ter plaatse (de huidige Zaanwand), eigendom was van Wormerveerse ondernemers. Het rijk is nooit ingegaan op deze gedane verzoeken tot grenswijziging.

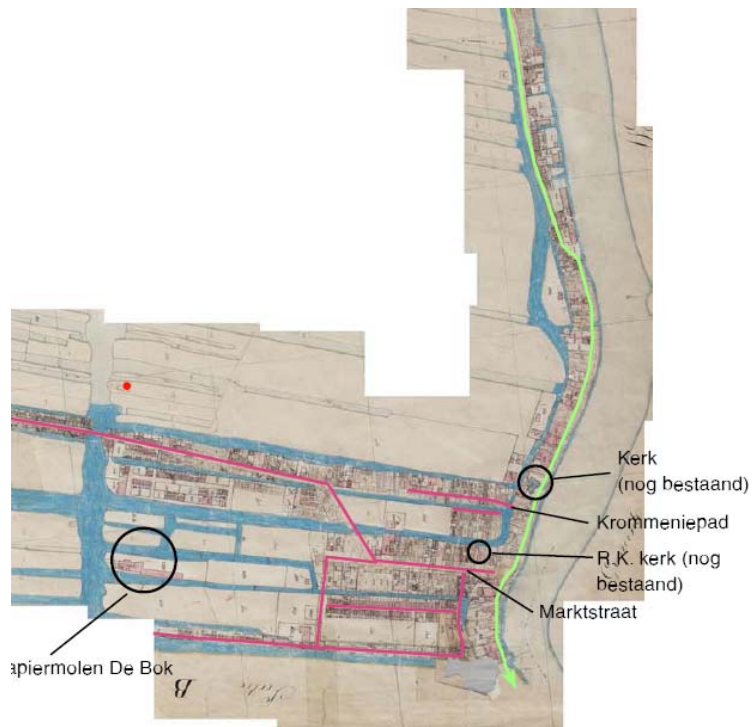

Fig 7: Wormerveer 1830 (Meurs Zaanse Schans)

Fig 8: Wormerveer, rond 1800. [Loosjes, 1794]

4. Waardestelling

Belangrijk en zeer kenmerkend voor de Zaanstreek is het industrielandchap langs het gehele noordelijke deel van de Zaan.

Zaanweg

Het ensemble van directeurswoningen, kantoorvilla's, winkels, pakhuizen, kerken en houten Zaanse woningen aan de westoever van de Zaan heeft als tegenhanger de fabrieken en pakhuizen aan de oostoever in Wormer. De westzijde is niet alleen bijzonder vanwege de bebouwing op zich maar ook vanwege de ligging van de dijk direct aan de Zaan met de bebouwing gericht naar de rivier. Door het bochtige traject van de Zaan heeft men steeds een wisselend uitzicht op de lange gevelwand langs de Zaanweg en op de fabriekswand in Wormer. Vanwege de vermelde afzonderlijke kwaliteiten alsmede vanwege de nauwe samenhang met de oostzijde is dit gebied van nationale waarde.

Route en relatie

De bebouwing langs de Zaan in Wormerveer is van bijzonder belang omdat de huizen hiervan oudsher met hun gevels aan de Zaan liggen. Elders loopt overal de dijk op afstand van het water en staat de historische dijkbebouwing van het water af gekeerd. Ook aan de kant van Wormer ontstond in de 19de eeuw een front van fabrieksgebouwen langs de Zaan. Deze twee wanden vormen samen een historisch ensemble van nationale waarde. De verbinding tussen deze belangrijke oevers is bij de ontwikkeling van het gebied als industriegebied gerealiseerd door de Zaanbrug. De Zaanbrug heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de bereikbaarheid van de fabrieken en alsmede ook voor de groei van de fabrieken aan de Zaan. Wonen in Wormerveer, werken in Wormer, naar je werk over de brug.

Zaanbrug

Hierboven wordt al beschreven het belang van de Zaanbrug en de relatie met de Zaanbrug en de groei van het industriegebied in het begin van de 20^e eeuw. Vanaf het in onbruik raken van de veren vormt de Zaanbrug de belangrijkste schakel tussen de twee dorpen. Historisch gezien is de Zaanbrug precies gesitueerd tussen de twee historische verbindingen, het Noorderveer en het Zuiderveer. De Zaanbrug staat symbool voor de industriële ontwikkeling van Wormerveer omdat hij een verbinding legt tussen de fabrieken en de woonhuizen.

Figuur 9: Houten Zaadpakhuis Amsterdam, rijksmonument

Op de mogelijk nieuwe plek van de brug zijn ook een aantal karakteristieke elementen aanwezig. Hieronder een korte beschrijving en waardestelling.

Wilhelminapark.

In 1898 in Engelse landschapsstijl aangelegd park, voorzien van ellips- en cirkelvormige grindpaden, bochtige waterpartijen, treurwilgen en gebogen bruggetjes. Het park, in oorsprong een overtuin, is verder voorzien van een parkwachterswoning, een muziektent en een verversingsgebouwtje, alle nog in oorspronkelijke staat. De smeedijzeren hekken zijn eveneens nog origineel. Vanwege de bijzondere gaafheid van parkuitleg en de afzonderlijke onderdelen is het park van lokaal belang.

Panden

Zaanweg 4 Wormerveer, voorm. pakhuis (blauwsel en cacao) 'de Ruiter' – gemeentelijk monument 1871

Zaanweg 5 Wormerveer, fabrikantenwoning Dirk Blaauw – gemeentelijk monument 1779

Zaanweg 12 Wormerveer, voorm. houten zaadpakhuis 'Amsterdam' – rijksmonument 1884

Zaanweg 14 Wormerveer, voorm. fabriekswoning papierfabrikant Hendrik van Gelder – gemeentelijk monument 1850

Zaanweg 19-20 Wormerveer, houten kaaspakhuis 'Gouda' – provinciaal monument 1900

Figuur 10: Ingang van het Wilhelminapark 2010

Figuur 11: De villa's aan de Zaanweg in Wormerveer, bijna zonder uitzondering rijksmonumenten.

Figuur 12: Deel van de Zaanwand en de Zaanbrug, 2006 (Verhoek)

5. Richtlijnen toekomstige ontwikkeling

In dit hoofdstuk komt een aantal richtlijnen aan de orde die kunnen worden gehanteerd bij het plannen en uitvoeren van ingrepen in het gebied rond de Zaanbrug. Ze zijn afgeleid uit de historische biografie en de waardering van het gebied rondom de Zaanbrug en directe omgeving.

- 1) **Benaderen als ensemble:** het is van belang om bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen de Zaanbrug en directe omgeving te benaderen als ensemble, meer dan een verzameling gebouwen en utilitaire kunstwerken. De Zaanbrug is in ruimtelijke en historische zin onlosmakelijk verbonden met de wegenstructuur en de omliggende bebouwing. Een ingreep in een deel van dit gebied heeft effect op de hele historische omgeving, die daarom betrokken dient te worden in de planvorming.
- 2) **Herkenbaarheid als knoop:** de vroegere veren in de Zaan en de huidige Zaanbrug zijn een belangrijke 'knoop' van wegen en waterwegen geweest en vormen tot nu het centrum van bedrijvigheid, relatie met elkaar. Het is van belang deze 'knoop' van infrastructuur en historische functies en betekenissen beleefbaar te houden in de stedelijke ruimte.
- 3) **Historische relatie verbinding over Zaan:** Er zijn, naast de huidige plek waar de Zaanbrug nu gesitueerd is, nog twee plekken waar een historische relatie is tussen Wormerveer en Wormer. De oudste is in het noorden op de plek tussen de Zandweg en het Noordeinde. (vanuit Wormer de kortste route via het Krommenierpad richting Krommenie) en de Veerdijk- Zuideinde in het zuiden. Het verdient aanbeveling om historische routes te behouden en waar mogelijk te versterken.
- 4) **Ondergeschikt aan omgeving:** De Zaanbrug, en dat is op figuur 10 goed te zien, is ondergeschikt in maat, vorm en functie aan zowel de Zaanwand als de villa's aan de Zaanweg. Door als het ware als een punt in beide zijden te steken, versterkt het de beide zijden van de Zaan enorm. In een nieuw ontwerp van de brug zal het zoeken naar deze balans de uitdaging moeten zijn.

6. Advies.

De plek waar de mogelijk nieuwe Zaanbrug is getekend, sluit niet aan op de historische groei van Wormerveer en Wormer. Verschillende monumenten en mogelijk het Wilhelminapark zullen moeten wijken voor de aanleg van deze nieuwe brug, waardoor zware schade toegebracht zal worden aan de fraaie, cultuurhistorische zeer waardevolle bebouwing langs de Zaanweg die tot de mooiste plekjes van de Zaanstreek behoort. Uit historisch onderzoek is verder nergens gebleken dat deze nieuwe plek een historische grondslag heeft. Er heeft nooit een veer of andere verbinding gelegen.

Daarnaast blijkt uit de waardering de relatie tussen de beide zijden van de Zaan en de huidige Zaanbrug van groot belang is.

Fig 13: Gezicht op de Nederlandse Hervormde Kerk te Wormerveer, 1850. [GAZ]

De huidige locatie van de Zaanbrug past in de ontwikkelingsgeschiedenis van de brug. De gehele (historische) infrastructuur van beide dorpen is gericht op de huidige Zaanbrug. Verwijdering van de brug zal een diep gat slaan in beide dorpen en het historische wegennet zwaar aantasten. Opvulling van de aldus ontstane gaten met nieuwbouw die goed past bij de omringende fabrieken, pakhuizen en andere bebouwing zal een zware opgave zijn. Bij handhaving van de brug op deze plaats blijft het historische beeld in stand en blijft de geschiedenis van dit deel van de Zaan herkenbaar als onderlegger voor nieuwe ontwikkelingen.

Het advies vanuit cultuurhistorisch perspectief is dan ook de huidige plek van de Zaanbrug te handhaven.

Archeologie is in deze verkenning niet meegenomen.

